Jataa Mani Text with commentary in Devanagari

(जटामणिः सव्याख्या)

Below is the text of jaṭā maṇi with commentary in Devanagari Script that has transliterated using Sri. Venkatesh's excellent BhashaIME tool (https://sites.google.com/site/bhashaime/).
jaṭā maṇi is a lakṣaṇa grantha of the taittirīya śākha of kr̥ṣṇa yajurveda.

——————

श्रीः

अथ जटामणिर्नाम लक्षणम्
ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलस्फटिकाकृतिम्

अधारंसर्वविद्यानां हयग्रीवमुपास्महे ||

मूलम्||
प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञस्सर्वशिक्षाविशारदः |
सूक्ष्मबुद्धिस्समर्थोयस्सजटांवक्तुमहर्ति || १ ||

व्याख्यानम्||
ननुजटाध्ययनाधिकारीकइत्युक्ते उच्यते प्रातिशाख्यादीत्यनेन– प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञः आदिशब्देन *नवशिक्षापारीणः |सर्वशास्त्रविशारदः व्याकरणादिवेदाङ्गविज्ञानवानित्यर्थः |सूक्ष्मबुद्धिः|
समर्थःउच्चारणसमर्थःसभाकम्पादिरहितश्चयःसजटांवक्तुमहर्तिजटा पाठीभवितुमहर्ति ||१ ||

मूलम्॥
जटांहित्वाविचित्रार्थामनुलोमादिकंवदन्॥
सवैनरकमाप्नोतिस्वरवर्णादिलोपिवत् ॥ २ ॥

तस्याःप्रमाणंप्रथमेप्रातिशाख्येप्रपाठके|
रेफादेशेऽपिशब्दाच्चनधामेत्यार्षशब्दतः ॥ ३ ॥

व्याख्यानम्॥
ननुश्रौतस्मार्तेषुसंहितायाएवउपयोगित्वात्संहितैवाध्येतव्या|
पदाध्ययनाभावेसंहितावसानज्ञानाभावात्प्रातिशाख्ये"अथादावुत्तरे विभागे"(प्रा१-३-
१)इतिपदंप्रतिलक्षणस्यविद्यमानत्वाच्चपदमप्यध्येतव्यम् ॥
"क्रमाद्ध्ययनसम्पन्नोदेवत्वमधिगच्छति"इतिक्रमाद्ध्ययनेफलाधिक्यात्"क्रमोद्वाभ्यामनुक्रम्य"इतिक्रमाद्ध्ययनंप्रतिलक्षणस्यविद्यमानत्वाच्चक्रमोऽप्यध्येतव्यः|
तथाचजटाध्ययनेप्रमाणाभावात्कथंजटाध्येतव्येतिशङ्कायांजटायाःप्रमाणमेवोच्यतेतस्याःप्रमाणमित्यादिना॥
तस्याःजटायाःप्रमाणंप्रातिशाख्येप्रथमप्रश्नेरेफादेशेविसर्जनीयाधिकारे"इतिपरोऽपि" (प्रा१-८-१२) इतिसूत्रस्थ'अपि'शब्दात्"नधामा" (प्रा१-१०-१३) इत्यत्रआर्षशब्दतश्चविज्ञेयमित्यन्वयः॥
"इतिपरोपि"इतिसूत्रस्थापिशब्दःआवृत्परत्वमन्वादिशति|
तथाचअसावावृत्परोविसर्जनीयः इतिपरश्चेत्रेफमापद्यतेइति|
अत्रसंहितायामुदाहरणाभावात्जटायामेवोदाहरणं-यथा|

इतिश्श्रुतश्श्रुतरितीतिश्रुतः| आवृत्परइतिकिं| प्रहारावयोर्वैश्रितइति|
अत्रआवृत्परत्वाभावात्तन्माभूदिति| एवंचइदंसूत्रंजटालक्षणमेव|
तथाचजटाध्ययनंसिद्धं|
हिंच'नधामा'इत्यत्रआर्षग्रहणंपौरुषमाक्षिपति|

तथाचनसंहिताव्यतिरिक्तंपदक्रमादिकंपौरुषेयमितिव्यवहारः||
किंच“ह्वारभाः” (प्रा१-८-८)
इतिसूत्रेअबिभर्ग्रहणस्यजटायामेवोदाहरणं|
पितर्ग्रहणस्यापिजटायामेव| यथाअबिभस्तन्तमबिभरबिभस्तम्|
मरुतांपितःपितर्म्मरुताम्मरुतांपितः||
तथाचजटाध्ययनेप्रमाणसिद्धिः || ३ ||

मूलम्||
जटायांपञ्चधासन्धिरार्षपौरुषभेदतः|
आद्यन्तमार्षंविङ्ङेयंशिष्टमन्यत्तुपौरुषम् || ४ ||

व्याख्यानम्||
ननुजटाध्ययनेप्रमाणमुक्तं | जटाकीगृग्भूतेतिशङ्कायामुत्तरमाह
जटायामिति|| पञ्चधासन्धिप्रकारो||

यथा|| वायव्यग्ग्श्वेतं, श्वेतग्ग्श्वेतं, श्वेतंवायव्यं, वायव्यंवायव्यं,
वायव्यग्ग्श्वेतं||

भक्षा-अ-आ-भक्ष- भक्ष-भक्ष-भक्षा-
इत्यादि||आद्यन्तसन्धिरार्षसंज्ञःअन्येसन्धयःअनार्षकाः || ४ ||

मूलम्||
त्रिक्रमेष्वष्टधासन्धिर्द्वौद्वावाद्यन्तयोरपि|
आर्षसंज्ञास्तएवात्रसन्धयोन्येत्वनार्षकाः || ५ ||

व्याख्यानम्||
ननुजटाकीदृग्भूतेत्युक्तेवङ्चसन्धिरेवजटेत्युक्तातथासतित्रिक्रमस्थ
लेष्वष्टसन्धेर्विद्यमानत्वात्कथमितिशङ्कायामाहत्रिक्रमेष्विति||
त्रिक्रमेषुआद्यन्तयोः द्वौद्वौसंधीआर्षसंज्ञकौ| अन्येसन्धयःअनार्षकाः|

यथा–उद्गाता-अरोहति-रोहति-रोहति-रोहत्या|| ओद्गाता-उद्गातोद्गाता-उद्गाता-अरोहति|| ऋचा-आसादयति-सादयति-सादयति-सादयित्या| अर्चा-ऋचर्चा-ऋचा-आसादयति–इत्यादि || ५ ||

मूलम्||
पदद्वयमनुक्रम्यव्युत्क्रम्योत्क्रम्यसन्धिमत्||
यथावत्स्वरसंयुक्तंप्रयुंज्यात्साजटामता || ६ ||

व्याख्यानम्||
जटास्वरूपंप्रतिवचनान्तरमप्याहपदद्वयमिति||
प्रथमंपदद्वयमनुक्रम्य-अनुक्रमःआर्षः, पुनः व्युत्क्रम्य-व्युत्क्रमः विलोमः, पुनश्चउत्क्रम्य, उत्क्रमःअनुलोमः क्रमः, वदेत्||
प्रथमंपदद्वयमनुक्रम्यपुनःउत्क्रम्यपुनश्चउत्क्रम्यप्रातिशाख्योक्तसन्धिमनतिक्रम्यस्वरसहितंप्रयुंज्यात्|
यथा|वदन्त्यकूटयाकूटयावदन्तिवदन्त्यकूटया|| इत्यादि || ६ ||

मूलम्||
न्यायादनुग्रहाद्यच्चदृष्टास्ताद्यत्तदुच्यते||
विलोमेन्यायतःप्राप्तिस्सन्धिरित्यभिधीयते || ७ ||

व्याख्यानम्||
अथसन्धिस्वरूपमाहन्यायादित्यादि|
न्यायतः प्रमाणतः दृष्टान्तत्वेनयत्प्रतीयतेतद्विलोमेजटाकालेतादृशस्सन्धिरभिधीयतइत्यर्थः || ७ ||

मूलम्||
यत्रार्षेऽनुद्भूतसन्धिर्जटायामुद्भवेद्यदि||
तद्ब्राह्मणारण्यकोक्तसन्धिर्दृष्टान्तउच्यते || ८ ||

व्याख्यानम्||
अथदृष्टान्तस्यलक्षणमाह|| यत्रेत्यादि|| यत्रआर्षेअनुद्भूतसन्धिः-
उद्भूतसन्धिर्नभवतीत्यनुद्भूतसन्धिःजटायां उद्भवेद्यदिसःअरुणब्रा
ह्मणेदृष्टान्तत्वेनउच्यतइत्यर्थः|| यथा नृषदेवड्वणृषदेनृषदेवट् || ८ ||

मूलम्||
सकृदादिर्द्वितीयंद्विःपठेच्चादिपदंसकृत्||सन्धितःक्रमवच्चेतिप्रोच्यते
साजटाबुधैः || ९ ||

व्याख्यानम्||
अथजटोच्चारणप्रकारमाहसकृदादिरित्यादि||
आदिपदंसकृद्द्वितीयं द्विरावृत्तिः- पुनरादिपदंसकृत्-
अनन्तरं क्रमवत्सन्धिःइतिजटाबुधैःप्रोचते|| यथा||
उपोपेदिदुपोपोपोपेत् || ९ ||

मूलम्||
त्रिक्रमस्यजटाज्ञेयाह्युक्तापूर्वंक्रमंतथा||
पुनरन्तंमध्यंचादिपुनराद्यन्तरंपरम् ||१०||

व्याख्यानम्||
अथत्रिम्रमस्थलेजटाप्रकारमाहत्रिक्रमस्येति||
त्रिक्रमस्थलेआदौक्रममुक्त्वाअनन्तरमन्तंपदंपुनर्मध्यंपदंतदनन्तरंआ
दिपदंपुनश्चआदिपदंतदनन्तरंमध्यंपदंतदनन्तरंअन्तपदंचेत्युक्तं-
सेयंत्रिक्रमस्यजटाज्ञातव्या|| यथा||भूत्वाहरडहरदाभूत्वाभूत्वाहरत्
||१०||

मूलम्||
पदत्रयंसमारूह्यत्रिक्रमेतुससंधिकं||
अवरूह्ययथान्यायंपुनरारोहणंस्मृतम् || ११ ||

त्रिक्रमेतुपदानांहित्रयाणामवरोहणम्||
तथैवारोहणम्तेषांपश्चादानवमंतथा || १२ ||

पदद्वयंषट्पदंचतथानवपदंवदेत्||
स्वरवर्णाविशेषेचविशेषेत्रिक्रमेक्रमात् || १३ ||
व्याख्यानम्||
पदद्वयंषडावृत्तिर्भवति| त्रिक्रमस्थलेतथानवपदंवदेत् || १३ ||
मूलम्||
स्वरवर्णादभेदस्ययत्पदद्वितयस्यच|| जटाविचक्षणैरुक्तंक्रमोच्चारण मेवहि || १४ ||
इतिपरिभाषा||
व्याख्यानम्||
स्वरवर्णाभ्यांअभेदःपदद्वयेयदितत्रजटाविचक्षणैःक्रमोच्चारणमेवह्युक्तम्|| यथा| अदन्त्यदन्तिनमोनमः||
स्वराभेदइतिकिम्|| असूर्तासूर्तासूर्तासूर्तासूर्तासूर्ता || १४ ||
इतिपरिभाषाप्रकरणम्||
मूलम्||
लोपाऽलोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु||
संहितायांयथाप्राप्तिर्जटायांतद्वदेवहि || १५ ||
व्याख्यानम्||
लोपश्चअलोपश्चषत्वंचणत्वंचयत्वादेशश्चआगमाश्च-
आदिशब्देनविसर्जनीयादयोगृह्यन्ते| एषु||
संहितायांयथाप्राप्तिःजटायांचतद्वदेवेत्यर्थः|| यथा||
अङ्गिरोभ्यस्स्वाहास्वाहाङ्गिरोभ्यस्स्वाहा||
अश्वऋषभऋषभोअश्वोऽश्वऋषभः||
अस्त्ववरेभ्योऽवरेभ्योअस्त्वस्त्ववरेभ्यः||
सोमप्रतिप्रतिषोमस्सोमप्रति||एवमिन्त्रइन्द्रएणमेनमिन्द्रः||

अनुष्टुभापरिपर्यणुष्टुभानुष्टुभापरि||
आदिशब्देनयथा||स्यप्रप्रस्यस्यप्र||
सह्यत्यसुष्टुबनुष्टुम्नह्यतिनह्यत्यनुष्टुप् || १५ ||
मूलम्||
यानग्नयोऽन्वतप्यन्तेत्यत्रपूर्वंकृतेयणि|| लोपाभावेग्नयइतिनिमित्तग्रहणम्कृतम् || १६ ||
व्याख्यानम्||
अन्वतप्यन्तेत्यत्रपूर्वं'इवर्णोकारौयवकारौ' (प्रा१-१०-१५) इतियणादेशेकृतेततः'अग्नयः'इतिग्रहणस्यउदाहरणाभावात्पुनश्चलोपप्राप्त्यर्थंअग्नयः (प्रा१-१२-१८) इतिग्रनणम्नियमार्थं|| यथा||
अग्नयोऽन्वतप्यन्तान्वतप्यन्ताग्नयोअग्नयोऽन्वतप्यन्त || १६ ||
मूलम्||
ग्रहणंत्वेकमुद्दिश्यपदंवैक्रियतेयतः||
तदन्यत्रतुनग्राह्यंयज्जटाभिमतैरिति || १७ ||
व्याख्यानम्||
एकंपदमुद्दिश्यगृह्यतेयदितदन्यत्रनग्राह्यमितिजटाभिज्ञैरुक्तम्||
एतद्वचनं'अन्वतप्यन्त'इत्येतावन्मात्रविषयकम् || १७ ||
मूलम्||
तथैवाश्वाजनीत्यत्राप्येकादेशेकृतेततः||
आकारश्रुतिसम्प्राप्तिस्तस्माल्लोपोविलोमके || १८ ||
व्याख्यानम्||
अश्वाजनीत्यत्रापिअन्वतप्यन्तेत्यत्रवदेवेत्यर्थः||
एकादेशेकृतेआकारश्रुतौप्राप्तौसत्यांविलोमेजटाकालेलोपएव|| यथा–अश्वाजनिप्रचेतसःप्रचेतसोऽश्वाजन्यश्वाजनिप्रचेतसः||
अत्रशिक्षाकाराः"अश्वाश्रुतिश्चयःप्रोक्तःपदेखण्डेचतंविदुः||
समासेनैवविज्ञेयोदृष्टोऽश्वाजनिकथ्यते"|| इतिसमासपदेअलोपएवेति

|| अश्वाजनिप्रचेतसःप्रचेतसोअश्वाजन्यश्वाजनिप्रचेतसः||
(इतिपठान्तरंनबहुजनसम्मतम्) || १८ ||
मूलम् ||
तथेयातांब्राह्मणायेत्योपेत्यक्षरसंहिता||
तत्रापिपूर्वप्राबल्यादैकारोऽत्रनसंभवेत् || १९ ||
व्याख्यानम्||
अश्वाजनीत्यत्रयथातथैवेत्यर्थः|| एयातांब्राह्मणायेत्यत्र“तत्रपूर्वं”
(प्रा१-५-७) इतिन्यायेन‘दीर्घंसमानाक्षरेसवर्णपरे’ (प्रा१-१०-२)
इत्येकादेशेकृतेतदनन्तरंइवर्णपरएकारं’ (प्रा१-१०-४)
इतिएकारोभवति||यथा||एयातांब्राह्मणायब्राह्मणायेयातामेयातांब्राह्म
णाय|| पुनरेत्येत्यपुनःपुनरेत्य||
अत्रशिक्षाकाराःएयातांब्राह्मणायात्रत्वेकारस्सन्धितोभवेत्||
परवर्णंप्रसक्तंचेद्गणसातोनिषिद्ध्यते||
इतिएयातांब्राह्मणायेत्यत्रएकारएवेति|| यथा–
एयातांब्राह्मणायब्राह्मणायैयातामेयातांब्राह्मणाय||
अस्यवचनस्यबह्वनङ्गीकारादनङ्गीकारएव || १९ ||
मूलम्||
चत्वेप्राप्तेशकारस्यवर्णक्लिष्टेततःपरम्नकारःप्राकृतस्तस्माच्छनथद्वृ
त्रमितिस्थितिः || २० ||
व्याख्यानम्||
श्नधद्वृत्रमितिजटायां “तकारश्चकारंशचछपरः” (प्रा१-३-२२)
इतिचत्वेप्राप्ते“स्फर्शपूर्वश्शकारश्छं” (प्रा१-३-
३४)इतिछत्वप्राप्तिः|| जटाकालेशपूर्वत्वाभावान्नकारन्नापद्यतेप्राकृत
नकारइत्यर्थः|| यथा–श्ञथद्वृत्रंवृत्रग्ंश्ञथच्छनथद्वृत्रं || २० ||
मूलम्||
अनुशब्देह्युकारस्यवकारेवैकृतेस्थिते||
जटायांनैवलोपस्स्यादकारस्येतिनिर्णयः || २१ ||

व्याख्यानम्||
अन्वित्यस्यपदस्य“इवर्णोकारौयवकारौ” (प्रा१-१०-१५)
इतिउकारस्यवकारादेशस्थलेजटायांनैवलोपःस्यात्ककारस्येतिनिर्णयः
यथा|| अनुगावोगावोअन्वनुगावः || २१ ||
मूलम्||
अनुशब्देह्युकारस्यवकारेवैकृतेस्थिते|| जटायांलोपएवस्याद्यथासंहितमन्तरा || २२ ||
व्याख्यानम्||
अनुशब्देह्युकारस्यपूर्वश्लोकवत्वकारेवैकृतेसतिसंहितायांयथालोपप्राप्तिःतथालोपएवस्यात्|| यथा–गावोऽन्वनुगावोगावोऽनु || २२ ||
मूलम्||
ह्रस्वभाजांतुसर्वेषांह्रस्वतापूर्वपौरुषे||
आदावन्तेचदीर्घस्यान्मध्यमुत्तमपौरुषे || २३ ||
व्याख्यानम्||
ह्रस्वभाजांसर्वेषांपदानांपूर्वपौरुषेह्रस्वताविज्ञेया| ह्रस्वभाक्छब्देन“अथादावुत्तरे”(प्रा१-३-१) इत्यादि||
जटाकालेउत्तरपौरुषेआदावन्तेचदीर्घस्यात्|| तन्मध्येह्रस्वइत्यर्थः||
पूर्वपौरुषेयथाहिष्ठस्थहिहिष्ठ|| उत्तरपौरुषेयथा–
स्थामयोभुवोमयोभुवःस्थस्थामयोभुवः||
स्थामयोभुवइत्यत्रस्थशब्दस्यद्वितीयोच्चारणेतुदीर्घःप्रसज्येत||
उत्तरपदेनविभागाभावात्| इतित्रिभाष्यरत्नकारेणोक्तम्||
“अथादावुत्तरे”इति (प्रा१-३-१) सूत्रव्याख्याने || २३ ||
मूलम्||
यस्यार्षेप्रग्रहत्वं च तस्यै वा नार्षकेभवेत्||
उक्तलक्षण भावेपि पौरुषे न भवेत्क्वचित् || २४ ||
व्याख्यानम्||

अर्षेयस्यप्रग्रहत्वमस्तिआनार्षेपितस्यैवप्रग्रहत्वंभवति||
उक्तलक्षणेतिउक्तलक्षणंनामप्रातिशाख्येअथप्रग्रहाः (१-४-१)
इत्यध्यायेयदुक्तंतत्प्रकारेणेत्यर्थः|| पौरुषेविशेषो न भवेत्||
यथा–अन्तर्भरिष्यन्तीभरिष्यन्तीअन्तरन्तर्भरिष्यन्ती||
आर्षेप्रग्रहत्वमितिकिम्|| तावब्रूताग्ंसर्वे||
आस्तांतेइत्यत्रजटायामार्षनियमप्राप्तिः–नैतदिष्टम् || २४ ||
मूलम्||
प्रधानंवानिमित्तंवाद्विपदग्रहणंयदि||
व्युत्क्रमेसर्वतोग्राह्यंक्रमेतत्रैकदेशतः || २५ ||
व्याख्यानम्||
प्रधानंकार्यभागितियावत्||
निमित्तंवायत्रकुत्रचित्स्थलेद्विपदग्रहणंयदितत्रव्युत्क्रमेजटाकालेद्विपदं सर्वंग्राह्यमित्यर्थः|| क्रमेतत्रएकदेशतःकार्यंभवतीतिविज्ञेयम्|| यथा–नोऽग्नयोअग्नयोनोनोऽग्नयः|| अग्नयः पप्रयःपप्रयोअग्नयोऽग्नयःपप्रयः || २५ ||
मूलम्||
पदद्वयनिमित्तंयदेकाभावेपितत्रतु|| संहितावत्क्रमोज्ञेयस्तद्वत्ज्ञेयाजटा बुधैः || २६ ||
व्याख्यानम्||
यत्रयस्मिंस्थलेयत्पदद्वयनिमित्तंतत्रजटाकालेएकाभावेसतितत्रताव त्संहितावदुक्तम्|| यथाइन्द्रणोनइन्द्रेणः|| अत्रसंपूर्वत्वाभावेपिभवति || २६ ||
मूलम्||
चादीनामेववोलोपोमोलोपोक्किप्परस्यतु||
उदःपरस्सलोपस्तुसस्मिंस्थास्तंभुकेसति || २७ ||
व्याख्यानम् ||

चादीनांअव्ययानामित्यर्थः|
तत्रएववोलोपोवकारलोपइत्यर्थः|| अक्विप्सरेमकारलोपः|
उत्पूर्वोव्यंजनपरस्सकारलोपः|| स्थास्तंभ्वोरेवेतिव्याकरणशास्त्रेणै
वोक्तम्|| वकारलोपोयथा|| न्वैवैनुन्वै|| त्वैवैतुत्वै||
तुनुपूर्वउदात्तयोर्वकारः (प्रा१-५-१३) इतिवकारलोपः||
अव्ययानातिकिम्||वरुणस्तुतुवरुणोवरुणस्तु|| वसतुनुनुवसतुवसतु
नु|| मकारलोपोयथा–प्रत्युष्टग्ंरक्षःतग्ंषडहानि|| तेफोष्मपरः (प्रा२-
१-२) इतिमकारलोपः|| सकारलोपोयथा–
स्थानादुदुत्थानात्स्थानादुत्| उत्तंभनंवैउत्पूर्वस्सकारोव्यंजनपरः||
(प्रा१-५-१४)
इतिसकारलोपः|| स्थास्तंभ्वोरितिकिम्| स्वायुषोदुत्स्वायुषास्वायुषो
त्|| स्तोममुदुत्स्तोमग्ंस्तोममुत् || २७ ||
मूलम्||
उत्पूर्वस्यसकारस्यव्यंजनेलोपइष्यते||
पूर्वत्रतुन्वोस्थितयोर्यल्लोपस्त्वव्ययेस्थिते || २८ ||
लोपाभावोमकारस्यक्विबंतेराजतौपरे||
तेषामेवप्रसिद्धत्वादविशेषेणसूचितम् || २९ ||
तेषामेवविलोमेपिनान्येषांसविधिस्मृतः||
अवग्रहमकारोयस्संसामितिनलुप्यते || ३० ||
सविज्ञेयइतिप्राज्ञस्ततोन्यत्रनसम्भवेत्||
व्याख्यानम्||
अवग्रहेतिअवग्रहस्थोयोमकारःसंसांइत्येवंपूर्वोनलुप्यते|| यथा–
साम्म्राज्याय–सम्राजोः|| (नसंसामितितुरापरः, प्रा२-१-
४इतिमकारलोपनिषेधः) अवग्रहेतिकिम्||
तोतेरायस्सन्देवि|| इत्यत्रजटायामयंप्रतिषेधोनभवति||
इतिकारेणार्थान्तरंसूचयति| यथा–रायस्सग्ंसग्ंरायोरायस्सं||

राज्ञेसग्ंसग्ंराज्ञेराज्ङेसम्||
राष्ट्रेणसग्ंसग्ंराष्ट्रेणराष्ट्रेणसम्|| ततःअन्यत्रनसंभवेदित्यर्थः || ३० ||
मूलम्||
योलोपस्सोत्तरस्तिष्ठन्येकयाग्रहणेतथा||
इत्येकमितिमोलोपोननिमित्तमपेक्षते || ३१ ||
व्याख्यानम्||
योलोपःयकारस्यलोपोयःसःतिष्ठन्तिशब्दपूर्वश्चेत्एकयाग्रहणेयकार स्यलोपोभवति|| यथा–
तिष्ठन्त्यैकैकयैकैकयातिष्ठन्तितिष्ठन्त्येकैकया||
तिष्ठन्त्येकयासपूर्वः 'प्रा१-५-१९'
इतिआकारसहितयकारलोपःजटाकालेतिष्ठन्तिशब्दविशिष्टाभावेपि स्यात्|| यथा–एकैकयास्तुतयास्तुतयैकैकयैकैकयास्तुतया||
इतिशब्दविशिष्टेएकमित्यस्मिन्ग्रहणेमकारलोपः|| यथा–
इत्येकैकमेकैकमितीत्येकैकम्|| (आवग्रहइत्येकम्'प्रा१-५-१८'इतिमकारलोपः) अत्रापिनिमित्तंनापेक्षते|| जटायां||
यथा–एकैकंतस्यतस्यैकैकमेकैकंतस्य || ३१ ||
मूलम्||
पृक्तादपृक्तेदीर्घस्याद्गुणोवर्णाद्भवेद्यदि || ३२ ||
तस्मात्तदुभयोदीर्घेर्भवेदन्यत्रवागमः||
अथवादेशऊभावस्तत्तस्मात्सांहितेपिच || ३३ ||
व्याख्यानम्||
'एकवर्णःपदमपृक्तः' (प्रा१-१-१४)
इतिप्रातिशाख्येयदुक्तंतदपृक्तसंज्ञा–
अपृक्तइतिव्यञ्जनेनअसंयुक्तइत्यर्थः||
पृक्तेचअपृक्तेसंयोगेदीर्घस्यात्|| अवर्णात्परोयदिगुणोभवेत्|| यथा–
उपातुपातूपातु|| उयन्तुयस्तूयन्तु|| ऊषुसूषु|| ऊनुनूनु|| ऊतुतूतु

(दीर्घंसमानाक्षरेसवर्णपरे) (प्रा१-१०-२) इतिदीर्घः||
अवर्णात्परोयथा–उत्वात्ववुत्वा|| उहोताहोतवुहोता||
उभयत्रापिजटायांअकारस्यउकारस्यच (उवर्णपरओकारम्|| प्रा१-१०-५इत्योकारः) तस्यस्वरपरत्वात् (ओकारोऽवम्|प्रा१-९-१२)इत्यवादेशश्च||
तत्–तस्मात्–
इत्येताभ्यांपूर्वःअपृक्तोकारपरोपिजटाकालेदीर्घमाप्नोति|| यथा–
तद्वतत्तदु|| तस्माद्वतस्मात्तस्मादु||
एतद्व्यतिरिक्तस्थलेवकारागमोयथा–सउवुससउ || ३३ ||
मूलम्||
अयोध्वर्योक्रतोपूर्वोलोपस्यादप्यसांहिते|
लुप्तोयदिभवेदार्षेक्रियतेनान्यथाबुधैः || ३४ ||
व्याख्यानम्||
अयो| अध्वर्यो| क्रतो|
इत्येवंपूर्वस्यअकारस्यजटाकालेलोपस्स्यात्|| सचआर्षोयदिलुप्तोभवति|| यथा–
अदब्धायोऽश्रिततनोअशीततनोअदब्धायोऽदब्धायोऽशीततनो||
अद्ध्वर्योऽवेरवेरद्ध्वर्योऽध्वर्योऽवेःशतक्रतोन्वनुशतक्रतोशतक्रतोनु||
गाहमानोजायमानः (प्रा१-१२-८)
इतिलोपः|| आर्षेलोपइतिकिम्|| घृतवतीमध्वर्योअध्वर्योघृतवतींघृतवतीमध्वर्यो|| अध्वर्योस्रुचंस्रुचमध्वर्योअध्वर्योस्रुचम्||
नान्यथाबुधैरितिआयो| अध्वर्यो| क्रतोइत्येतद्व्यतिरिक्तप्रग्रहइत्यर्थः|
यथाअवसातस्तभानेतस्तभानेअवसातस्तभाने||(यंत्रन्दसीअवसातस्तभाने) || ३४ ||
मूलम्||

षत्वणत्वविकारेतुयदुक्तमुपदेशतःग्रहणंतत्करोत्येतत्कारंसर्वत्रनान्यथा || ३५ ||
संहितावत्क्रमोज्ञेयोजटाचविकृतादिषु||
विकारागमलोपेषुयथासंहितकार्यभाक् || ३६ ||
व्याख्यानम्||
प्रातिशाख्ये (अपिविकृतम्|| १-१-१५) इतिसूत्रेयदुक्तं-
तदुक्तंजटाकालेपि-विकारश्च-आगमश्च-लोपश्च-
तेषुविकारागमलोपेष्वित्यर्थः|| जटाकालेपिसंहितावदित्यर्थः||
विकारोयथा-निर्णेनेक्तिनेनेक्तिनिर्णिर्णेनेक्ति||
निशितायांनिर्णिर्णिशितायांनिः|| (षूषूकृधिप्रा१-७-२)
इत्युभयत्रापिणत्वं|| आगमोयथाषडक्षरेणाक्षरेणषट्थ्वडक्षरेण||
(टनकारपूर्वश्चतकारःप्रा१-५-३३) इतितकारागमः|| लोपोयथा–
सुपर्णोस्यसिसुपर्णःसुपर्णोसि|| (असिप्रा१-१२-२) इतिलोपः || ३६ ||
मूलम्||
निमित्तिप्रतिषेधेतुननिमित्तबलाद्विधिः||
इङ्ग्यभेदेत्वसंख्यानेविधिर्नप्रतिषेधभाक् || ३७ ||
व्याख्यानम्||
निमित्तिप्रधानं| प्रतिषेधेतुनिमित्तबलाद्विधिर्नोच्यते|| असंख्याने-
असंख्यानविषयइत्यर्थः| विधिर्नभवति-प्रतिशेधभाक्स्यात् || ३७ ||
मूलम्||
यथापुनःकृधिबलान्नसत्वविधिरिष्यतेप्राधान्यात्पुनरित्यत्रनिमित्तत्वात्क्रधेरिति || ३८ ||
व्याख्यानम्||
यथापुनःकृधिबलात्सत्वविधिर्नेष्यते–
पुनरित्यत्रप्राधान्यात्कृधिरितिनिमित्तत्वात्|| एतद्वचनमनिष्टम् || ३८ ||
मूलम्||

कृद्धयुत्तरेपुनश्शब्दाद्विलोमेसत्वमिष्यते||
नाद्ध्वरंचेतिसूत्रेणावग्रहस्थोनिषिध्यते || ३९||
व्याख्यानम्||
कृद्धयुत्तरेसतिपुनश्शब्दविसर्जनीयस्सत्वमापद्यते|| (नाद्ध्वरम्||
प्रा१-९-३२)
इतिसूत्रेणअवग्रहस्थस्यैवपुनश्शब्दविसर्जनयस्यसत्वम्निषिध्यते||
यथा–कृधिपुनःपुनस्कृथिकृधिपुनः (कृधिपिन्वपथेपरः|| प्रा१-८-२५)
इतिसत्वम्|| ननुकृधिशब्दश्यसूत्रान्तरनिषेधोस्ति|| कृद्धयुत्तरे
(धषवतिप्रा१-८-३३) इतिनिषेधस्यविद्यमानत्वात्इतिचेत्उच्यते||
"धसवतिनिषेधस्यविश्वतःक्षत्रमत्रच|| पदेचेङ्ग्यपदेनित्यन्नाविस्सूत्रेकृ
धीतिच||"अस्यार्थःविश्वतःक्षत्रंइत्यत्रविसर्जनीयःक्षपरेसत्वंनप्राप्नोति||

'धषवति'इतिनिषेधात्"विश्वतः" (प्रा१-८-३२)
इतिग्रहणस्यकण्ठोक्तत्वेपि–धषवतिइतिनिषेधस्यचआर्थिकत्वेपि
जटाकालेकण्ठोक्तमप्रयोजकंआविःप्रा१-८-३४
इतिसूत्रेकृधिशब्दस्यैवएवं 'धषवति'इतिनिषेधोनस्यात्||
तथाचकृथिपुनरित्यत्रसत्वनिषेधोन ||३९||
मूलम्||
सत्वेकारस्वरोपत्वंदीर्घस्याप्युपलक्षणम्||
पत्नीवेग्रहणात्किंचग्नास्पतिस्तत्रदर्शनात् || ४० ||
व्याख्यानम्||
सत्वविधौअकारपूर्वत्वरूपं (कखपकार–प्रा१-८-२३)
इत्यत्रअकारः|| दीर्घस्यापुप्यलक्षणंभवतीति|| तत्रहेतुः|| 'पत्नीवे'प्रा१-
८-२७|| ग्रहणादिति|| रेतोधाः||
पत्नीवइत्यत्रअतीव्याप्तिवारणार्थंवेग्रहणंकृतम्|| यथा–
पतेधनदाधनदास्पतेपतेधनदाः|| पतिःपृथिव्याःपृथिव्यास्सतिष्पतिःपृ

थिव्याः|| उभयत्रासि (पत्नीवे) इतिसत्वम्|| किंच|
ग्नास्पतिस्तत्रदर्शनात्इतियथा–नराशंसोग्नास्पतिर्नोअव्यात् || ४० ||
मूलम्||
उदथेत्यत्रदीर्घस्तुह्रस्वस्याप्युपलक्षणम्||
तथाप्रपरइत्यत्रह्रस्वोदीर्घोपलक्षणम् || ४१ ||
धषवतिनिषेधस्स्याद्विश्वतःक्षत्रमत्रच||
पदेचेङ्ग्यपदेनित्यन्नाविस्सूत्रेकृधीतिच || ४२ ||

कखपेषन्तथावर्णपूर्वस्संयात्यवग्रहः||
अत्रदेवरिषश्चाविर्निरिडश्शश्वतोपसः || ४३ ||
व्याख्यानम्||
उदथापरश्च (प्रा१-९-२४)
इत्यत्रदीर्घग्रहणंह्रस्वस्याप्युपलक्षणम्|| तथापरिवाप्रपरः|| (प्रा१-८-३४)
इत्यत्रह्रस्वग्रहणम्दीर्घस्यापुप्यलक्षणंभवतीतिभाष्यकारेणोक्तत्वात्||
यथा–विद्वानथाथविध्वान्विद्वानथ|| बहिःप्राणोवै|| “परीपरि”प्रा१-७-४ इतिणत्वम्|| प्राञ्चौनिर्णिष्प्राञ्चौप्राञ्चौनिः||
आत्मानापरानिष्प्रशुक्रशोचिषा||
“अविर्निदिडः”प्रा१-८-२४इतिषत्वम् || ४३ ||
मूलम्||
यत्रस्यान्महिसृज्यद्ध्वंतत्रषत्वंनपौरुषे|
ऋतवःप्रतिषेधाच्चमहिसप्तचदर्शनात् || ४४ ||
व्याख्यानम्||
मधुमतीभिस्सृज्यद्ध्वंमहिवर्चइत्यत्रपौरुषेषत्वंनभवति||
“ऋकाररेफवति”प्रा१-९-८ इतिनिषेधात्||
“महि”प्रा१-६-४ इतिविधिःकण्ठोक्तः|| ऋतवःसामान्यः||
पौरुषेकण्ठोक्तस्यप्राबल्याभावात्षत्वंनस्यादितिवाच्यम्||

महिसप्तचदर्शनात्|| यथा–
सृज्यद्ध्वंमहिमहिसृज्यद्ध्वंसृज्यध्वंमहि|| दृष्टान्तेयथा–
महिसप्तदशेनावस्युवाताः || ४४ ||

मूलम्||
ऋकाररेफयुक्तेपिसिश्शब्दआयुरत्रच||
षत्वमेवप्रसज्येतमाहिषेयेणभाषितम् || ४५ ||
व्याख्यानम्||
निश्शब्देआयुश्शब्देवाविसर्जनीयःतकारपरोञटाकालेऋकाररेफयु
क्तइतिषत्वंनभवतीतिचेत्“सकारान्ततुमूलतः”इतिवचनेनपुनःमहिषे
यमतानुसारेणैवषत्वमेवभवतिः|| यथा–
तृतीयंनिर्णिष्टृतीयंतृतीयंनिः|| त्रिष्टुगायुरायुष्टृष्टुक्त्रिष्टुगायुः||
तस्मादायुरायुष्टस्मात्तस्मादायुः||
एषां–रासस्सप्तेप्रा१-६-५इतिषत्वम् || ४५ ||
मूलम्||
कण्ठोक्तार्थिकयोर्यत्रविरोधस्फूर्यतेक्वचित्||
कण्ठोक्तस्तुबलीयान्स्यादाविश्शब्दस्तुसाधकः || ४६ ||
व्याख्यानम्||
अयंश्लोकःआर्षे–नतुपौरुषे|| अन्यथा“ननिः”प्रा१-८-३५
इतिसूत्रंव्यर्थमापद्यते || किंच||
प्रकृतसूत्रस्यआर्षविषयत्वमेवात्रपरमंनिदानं||
यदिपौरुषेपिकण्ठोक्तस्यप्राबल्यंस्यात्तर्हिआर्थिकस्यरेफवतःअप्राधा
न्यात्कण्ठोक्तस्यनिरित्यस्यप्राथान्यादेनेष्टसिद्धौतत्सूत्रमनारम्भणीयं
–अतोविज्ञायते–पौरुषेकण्ठोक्तस्यप्राबल्यंन–इतीतिभावः || ४६ ||
मूलम्||

अन्वारभ्यान्यमन्तंचेत्यत्रणत्वंप्रसज्यते||
यस्मात्पर्यादिपूर्वत्वंतथापिनवदन्तिहि || ४७ ||

व्याख्यानम्||
अन्वारभ्य–अन्यं–अन्तं–एषुनकारस्यपर्यादिपूर्वत्वेपिणत्वंनभवति||
यथा–अन्वारभ्यपरिपर्यान्वारभ्यान्वारभ्यपरि||
अन्यंपरिपर्यन्यमन्यंपरि|| अन्तंप्रप्रान्तमन्तंप्र||
अत्र (पारीपरिपरीप्रपूर्वःप्रा१-७-४)
"अवर्णव्यपेतोपि"प्रा१-७-५इत्याभ्यांप्राप्तिः || ४७ ||
मूलम्||
संहितावद्विधिंप्राप्तंबहवोनवदन्तिहिअध्येतारोजटाकालेतद्वह्वादृतमुच्यते || ४९ ||
शिक्षाचप्रातिशाख्यंचविरुध्येतांमिथोयदि||
शिक्षादुर्बलमित्याहुस्सिंहस्येवमृगिर्यथा || ४९ ||
व्याख्यानम्||
शिक्षायाःप्रातिशाख्यस्यचपरस्परंविरोधेशिक्षादुर्बलाभवतीत्यर्थः||
सिंहस्येवमृगीयथेतिसादृश्यात् || ४९ ||
मूलम्||
प्राकृतौप्रतिशाख्यंचबलीयस्त्विवतिकीर्तितम्||
शिक्षाबलवतीचैवह्यनार्षेसर्वसन्धिषु || ५० ||
जटायांवक्ष्यमाणायांकम्पसन्धिस्वरादयःअवधायप्रकोक्तव्यानिपुणेनद्विजेनतु || ५१ ||
ननूनंनृत्यनह्यत्यप्यन्यशब्दोन्यौच्चकः||
नकारोद्वित्यगोलक्ष्यात्तकारोर्ध्वोपिवान्तगः || ५२ ||
टपूर्वस्यनकारस्यणत्वंकुर्याद्विचक्षणः||
पूर्वंपश्चाट्टकारस्ययथावण्णमदर्शनात् || ५३ ||
व्याख्यानम्||

टपूर्वस्यनकारस्यपूर्वमेवविचक्षणोणत्वंकुर्यात्||
पश्चाट्टकारस्य“उत्तमपरउत्तमंसवर्गीयम्”प्रा१-८-२
इत्यनेनसूत्रेणणत्वंभवति|| यथा–नआनडानण्णोनआनट्||
न्यमार्डमार्ण्णन्यमाट् || ५३ ||
मूलम्||
सूत्रेष्वदृष्टंयत्किंचित्सूत्रान्तरबलाद्भवेत्||
अनुक्तस्याविरुद्धस्यमतंग्रहणमन्यतः || ५४ ||
व्याख्यानम्||
सूत्रेषुप्रातिशाख्यसूत्रेषुअदृष्टंयत्किंचित्सूत्रान्तरबलाद्भवेत्|| प्रातिशा
ख्येअनुक्तंअविरुद्धंचअन्यतःग्रहणंमतम्ग्राह्यमित्यर्थः || ५४ ||
मूलम्||
टवर्गात्परभूतस्यलस्यदुश्लिष्टताभवेत्||
अन्यथाचेद्विरामाच्चद्वित्वाभावाद्विरुच्यते || ५५ ||
व्याख्यानम्||
टवर्गात्परोलकारोदुश्लिष्टसंज्ञोभवति|| ळकारमापद्यतइत्यर्थः||
यथा–लभतेविड्विळ्ळभतेलभतेविट् || ५५ ||
मूलम्||
औत्वमोदौत्परेरन्तृत्वारंप्रोपावपूर्वके|
अमितंतस्वपाठेचिपदंस्यान्तोयथाषुषू || ५६ ||
व्याख्यानम्||
प्र, आ, उप, आन, इत्येवंपूर्वःऋकारःआरमितिविकारमापद्यते||
यथा–ऋतुनाप्रप्रातुर्नतुर्नास्त्र|| ऋजुमार्जुमृजुमा||
ऋतेनार्तेनर्तेना|| ऋतव्याउपोपार्तव्याऋतव्याउप||
ऋतूनामवावार्तूनामृतूनामव||
तुशब्दःइतरोपसर्गपूर्वत्वेआरंविकारंनिवर्तयति||
यथा–ऋध्यतेपापर्ध्यतऋद्ध्यतेप || ५६ ||
मूलम्||

यस्यैवार्षेयत्यरेफौस्यातांतत्रहिपौरुषे |
सतिस्वरपरेतद्वन्निषेधोनान्यथाभवेत् || ५७ ||
व्याख्यानम्||
आर्षेयस्यपदान्तनकारस्ययत्वरेफौस्यातांअनार्षेपितौस्यातां||
तस्यैवपदान्तनकारस्यअन्यस्वरपरत्वेपियत्वरेफौस्यातामित्यर्थः||य
था–अथासपत्नांइंद्रोमे (प्रा१-९-२२) इतियत्वम्||
अथा–सत्नान्त्सपत्नांअथाथासपत्नान्|| नान्यथाभवेदिति||
आर्षेनिमित्तेसतिपौरुषेनिमित्ताभावेपियत्वरेफौस्यातां||
आर्षेनिमित्ताभावेपौरुषेनिमित्तेसत्यपितौनस्यातामित्यर्थः||
'अथासपत्नानिंद्राग्नी'–इत्यत्रआनुस्वारोनभवति|| यथा–
आथासपत्नान्त्सपत्नानथाथासपत्नान्||
आपोहविष्मान्हविष्मानापआपोहविष्मान् || ५७ ||
मूलम्||
यत्वरेफौविनान्यत्रग्रहणंदृश्यतेयदि||
षत्वणत्वादिसर्वत्रकर्तव्यमनुलोमवत् || ५८ ||
व्याख्यानम्||
यत्वरेफौविनाअन्यत्रषत्वणत्वादिषुअनुलोमवत्कर्तव्यमित्यर्थः || ५८
||
मूलम्||
यत्रयत्रचयत्वंस्यात्तत्रतत्वंतथाभवेत्||निषेधश्चजटायांतुतत्रतत्रतथाभवे
त् ||५९ ||
आर्षेतिग्रहणाद्यत्रप्रकृतिस्संहिताभवेत्||आद्यन्तयोर्जटायामप्यार्षत्वा
त्प्रकृतिर्भवेत् || ६० ||
तथैवमिथुनीत्यत्रविलोमेयत्वमिष्यते||
संहितायामभावेपिमिथुन्यष्टौचदर्शनात् || ६१ ||
व्याख्यानम्||

तथैवमिथुनेत्यत्रजटाकालेयत्वमिष्यते|| यथा–
आथमिथुनीमिथुन्यथाथमिथुनी||मिथुन्यष्टौचदर्शनात् || ६१ ||
मूलम्||
स्तोमायज्योतिरित्यत्रषत्वंसस्यनविद्यते||
अनवग्रहपूर्वत्वाद्विद्ध्यभावस्तथासति || ६२ ||
अप्रसक्तिर्निषेधस्यनप्रतिप्रसवःस्मृतः||
प्रतिप्रसवतायस्यषत्वंतस्यैवनान्यथा || ६३ ||
सुवोरोहावेतियश्चतत्रलुप्तोविसर्गकः||
पुनर्ग्रहणसामर्थ्यादोत्वमाप्नोतिरोत्तरे || ६४ ||
कृधिसुवःस्वानासश्चादिव्यधिकंनदोषभाक्||
अस्मिन्यज्ञेजटायांचह्यग्नयःपप्रयोप्सुयः ||६५ ||
(एतद्वचनमनिष्टं) त्रिपदप्रभृतिन्यायोलोपालोपेषुविद्यते||
तत्रस्थमन्ययुक्तंचेत्पूर्वधर्मोनविद्यते || ६६ ||
व्याख्यानम्||
लोपालोपेष्वेनत्रिपदप्रभृतिन्यायः||
तत्रस्थमन्ययुक्तंयदितर्हिपूर्वधर्मोनविद्यते || ६६ ||
मूलम्||
त्रिपदप्रभृतिर्लोपालोपयोरेवसंभवात् ||
नप्रग्रहोनयत्वादावितिवेदविदोविदुः || ६७ ||
एदोद्ध्यांवक्ष्यतेतश्चयदनेकपदेपुनःजटोच्यतेन्यशब्देनतत्रानैक्यंनविद्यते || ६८ ||
..... जटायांदृश्यतेयदा||
अलोपलोपकार्याणित्रिपदादौतथोत्तरम् || ६९ ||
व्याख्यानम्||
एदोद्ध्यांएकारओकाराभ्यांवक्ष्यतेअकारः|
जटाकालेत्रिपदव्यतिरिक्तपदेनयुक्तंचेत्तत्रअनैक्यंन || ६९ ||
मूलम्||

प्रधानस्यतृतीयत्वंत्रिपदप्रभृतिस्मृतम्||
ऋचिब्राह्मणवाक्येषुह्यलंद्वित्रिपदादिकं || ७० ||
पुनरुक्तंयतःपंचपदमित्युत्तरंचवा||
पूर्ववद्भवतिज्ञेयंसर्वत्रापिविचक्षणैः || ७१ ||
परिव्यापुनरूर्जायन्नोस्यरातीयतोपिचसप्ततेपोअनुत्वग्नेत्वंगोमांश्चाथि
रोचने|| चित्रंचभवतंद्रप्सस्सहस्वपुनरैक्यतः || ७२* ||
व्याख्यानम्||
अथत्रिपदप्रभृतिन्यायोदाहराणानि|| यथा–संपश्यामीत्यनुवाके|
परित्वाग्नेपुरमितिवाक्यं| अग्निकाण्डेप्रथमप्रश्ने|
इमामगृब्णन्नित्यत्रापितथैव|| यथा–त्वाग्नेग्नेत्वात्वाग्ने||
अग्नेपुरंपुरमग्नेग्नेपुरं|| भूमिर्भूम्नेत्यनुवाके|
पुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्नेइतिवाक्यं| विष्णोःक्रमोसीत्यनुवाके|
अन्नपतइत्यनुवाकेचतथैव|| यथापुनरग्नेग्नेपुनःपुनरग्ने||
अग्नइषेषाग्नेग्नइषा|| त्वंसोमेत्यनुवाकेःअयंनोअग्निर्वरिवइत्येतद्वाक्यं||
यस्त्वाहृदेत्यत्रापितथैव|| यथा–अग्निर्वरिवोवरिवोग्निरग्निर्वरिवः|
आप्यायतांध्रुवेत्यनुवाके| विष्णोःक्रमोस्यरातीयतइत्येतद्वाक्यं||
विष्णोक्रमोसीत्यनुवाकेपितधैव| यथा–अस्यराती||
यतोरातीयतोस्यस्यरातीयः|
अरातीयतोहन्ताहन्तारातीयतोरातीयतोहन्ता||
भूमिर्भूम्नेत्यनुवाके| सप्ततेअग्न| इत्येतद्वाक्यं||
प्राचीमन्पित्यत्रापि तथैवभवति|| यथा–तेअग्नेग्नेतेतेअग्ने|| see also
74 अग्नेसमिधस्समिधोग्नेग्नेसमिधः||
उरुंहिराजेत्यनुवाके| अपोअन्वचारिषंइत्येतदाक्यं–
यस्त्वाहृदेत्यनुवाके| अपोअन्वचारिषंइत्येतद्वाक्यं–
यस्त्वाहृदेत्यनुवाके|| तथैवभवति||
यथा–अपोअन्वन्वपोपोअनु|| संपश्यामीत्यनुवाके|

अग्नेत्वन्नोअन्तमइत्येतद्वाक्यं|| अग्निर्मूर्धेत्यत्रापितथैव||
यथा–नोअन्तमोन्तमोनोनोअन्तमः||
अगन्मसुवःइत्यनुवाके| गोमांअग्नेइत्येतद्वाक्यं||
अग्निनारयिमित्यत्रतथैवभवति|| यथा–गोमांअग्नेग्नेगोमान्गोमंअग्ने||
येदेवायज्ञहनइत्यनुवाकेतृतीयेलोकेअधिरोचनइत्येतद्वाक्यं||
अग्निंयुनज्मीत्यत्रापितधैवभवति|| यथा–
अधिरोचनेरोचनेध्यधिरोचने||
उदुत्यंजातवदसंइत्यनुवाके| अन्तरिक्षंसूर्यआत्माइत्येतद्वाक्यं||
नवोनवोभवतीत्यत्रापितथैव|| यथा–
अन्तरिक्षंसूर्यस्सूर्योन्तरिक्षमन्तरिक्षंसूर्यः||
इषेत्वोपपीरित्यत्र| भवतन्नस्समनसावित्येतद्वाक्यं||
समितमित्यनुवाकेपितथैव|| यथा–अद्यनोनोद्याद्यनः||
निग्राभ्याइत्यनुवाके|| द्रप्सश्चस्मन्देत्येतद्वाक्यं||
अभ्यस्थादित्यनुवाकेध्रुवासीत्यनुवाकेचतथैव|| यथा–
अनुयोयोन्वनुयः|| संत्वासिंचामीत्यनुवाके|
सहस्वारातीयतइत्येतद्वाक्यंध्रुवासीत्यनुवाकेपितथैव| यथा–
सहस्वारातीयतोरातीयतस्सहस्वसहस्वारातीयतः || ७२ ||
मूलम्||
पवस्वप्रतपास्सूर्योपरोग्नेद्यौस्तथाभवेत् || ७३ ||
आयुर्यज्ञेनचायुर्दावाजःप्राणम्मएवच||
येनाग्नेस्मिन्सधस्थेचवाज्यध्वनस्त्वनैक्यतः || ७४ ||
व्याख्यानम्||
अथालोपविषयेत्रिपदप्रभृतिन्यायमाहयथा|
त्वमग्नेरुद्रइतियाज्यायांइत्यत्र| अग्नेपवस्वस्वपाइत्येतद्वाक्यं|
अगन्मसुवरित्यतयथा|| अस्मेवर्चोवर्चोअस्मेअस्मेवर्चः||
उभावामिन्द्राग्निइत्यत्रत्वमग्नेव्रतपाइत्येतद्वाक्यं|
दैवींधियमित्यत्रयथा–त्वमग्नेअग्नेत्वंत्वमग्ने||

वाग्वैदेवेभ्यइत्यत्रमन्त्रब्राह्मणत्वात्तथैवभवति|| उक्तान्येवोदाहरणा
नि||
ध्रुवासीत्यत्रयास्तेअग्नेसूर्यइत्येतद्वाक्यं|| वयोवाअग्निरित्यत्रयथा||
तेअग्नेअग्नेतेतेअग्ने|| सूर्येपरैतिकिम्||
यास्तेअग्नेसमिधोयानीत्यत्रलोपेजटाकालेयथा| तेअग्नेऽग्नेतेतेअग्ग्ने||
इमामगृभ्णन्त्रशनामित्यत्रद्यौस्तेपृष्ठमित्येतद्वाक्यं||
त्रैंशिकप्रश्नेऽपितथैव|| त्रैंशिकोनामयदेकेनेत्यादयःत्रयःप्रश्नाः||
योवाअयथादेवतमतिप्रश्नेयथा–
अन्तरिक्षंसमुद्रस्समुद्रोअन्तरिक्षमन्तरिक्षंसमुद्रः||
क्षत्रस्योल्बमसीत्यत्रआयुर्यज्ञेनकल्पतामित्येतद्वाक्यं| गर्भाश्चमइत्यत्रय
था–कल्पतामपानोअपानःकल्पतांकल्पतामपानः||
त्वमग्नेरुद्रइतियाज्यायांआयुर्दाअग्नइत्येतद्वाक्यं||
तृतीयकाण्डेतृतीयप्रश्नेयथा|| आयुर्दाअग्नेअग्नआयुर्दाआयुर्दाअग्ने||
तस्मिन्नेवानुवाकेआयुर्दाअग्नेहविषोजुषाणइत्यवभृथमित्यत्रापितथैव
भवतिब्राह्मणत्वात्|| क्षत्रसोल्बमसीत्यत्रवाजश्चप्रसवश्चेत्येतद्वाकं||
एकाचमइत्यत्रयथा| चापिजोआपिजश्चचापिजः||
ध्रुवक्षितिरित्यत्रप्राणम्मइत्येतद्वाक्यं|| इन्द्राग्नीअव्यधमानां||
भूय्कसृदसिइत्यनुवाकद्वयेऽपियथा–अपानंमेमेअपानमपानंमे||
अग्निंयुनज्मीत्यत्रयेनासहस्रमित्येतद्वाक्यं|| यदाकूतादित्यत्रयथा–
येनाग्नेअग्नेयेनयेनाग्ने|| येनासहस्रमित्यत्रपरोग्नेचपुनस्तथा||
ऋक्षुब्राह्मणवाक्येषुह्यलंद्वित्रपदादिकम्||
इतिवचनेनपरोग्नइतियेनाग्नेदक्षिणायुक्ताः||
येनाग्नेसुकृतःइतिवाक्यद्वयेऽपिआलोपएवउच्यते|| यथा–
येनाग्नेअग्नेयेनयेनाग्ने||
अग्नेदक्षिणादक्षिणाअग्नेअग्नेदक्षिणाः|| अग्नेसुकृतसुकृतोअग्नेअग्नेसुकृ
तः|| अन्ययुक्तत्त्वादत्रत्रिपदन्यायोनभवति||
अग्निंयुनज्मीनत्यत्रअस्मिन्त्सधस्थइत्येतद्वाक्यं|| यदाकूतादित्यत्रयथा

–अस्मिन्त्सधस्थेसधस्थेअस्मिन्नस्मिन्त्सधस्थे||
इमामगृभ्णन्नित्यनुवाकेआगत्यवाज्यध्वनइत्येतद्वाक्यं||
व्यृद्धंवाइत्यत्रयथा-वाज्यद्ध्वनोद्ध्वनोवाजीवाज्यद्ध्वनः||
ऐक्यंनभवतीत्यनैक्यं|| अलोपइत्यर्थः || ७४ ||
मूलम्||
क्रम्याद्ध्वनोभवत्यग्रेपावकोऽर्पयतीतिच||
विषयोऽङ्गिरइत्येवक्रम्येत्यादिचलुप्यते || ७५ ||
व्याख्यानम्||
जटायामन्ययुक्तत्रिपदप्रभृतिन्यायमाह|| यथा–
अध्वनआक्रम्याक्रम्याध्वनोऽध्वनआक्रम्य||
भवत्यग्रेऽग्रेभवतिभवत्यग्रे||
अर्पयतिपावकःपावकोऽर्पयत्यर्पयतिपावकः||
विषयेत्रिपदप्रभृतिविषयइत्यर्थः|| यथा–
अङ्गिरइतीत्यङ्गिरोऽङ्गिरइति||
अग्नेअङ्गिरइतीत्यत्रत्रिपदप्रभृत्यभावात्||
किन्तुअङ्गिरोऽप्सुयः (प्रा१-१२-१७)
इतिकण्ठोक्तत्वादलोपप्राप्तिः|| अङ्गिरइतीत्यङ्गिरोऽङ्गिरइतितंत्वा
समिद्भिरङ्गिरइत्याहेत्यत्र|| अङ्गिरइतीत्यङ्गिरोऽङ्गिरइति || ७५ ||
मूलम्||
दधिक्राव्ण्णरक्षाचमर्यश्रीर्मन्वनेपिचताअस्यहिरण्यगर्भस्संचारण्यम
नुत्वपि || ७६ ||
अश्वाजन्यग्नयश्चैवाप्यध्वर्योवेरप्यथोभवेत्||
व्याख्यानम्||
उख्येताअस्यसूददोहसइतिवाक्यंत्रैंशिकेऽपितथैव||
यथाअस्यसूददोहसस्सूददोहसोअस्यास्यसूददोहसः||
हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे| आमुमारण्यमनुते| विधेमतेपरमे|
इत्यादिमन्त्रब्राह्मणभेदेनयत्रयत्रदृष्टंतत्रतत्रापितथैव || ७६ ||

मूलम्||
पुनरुक्तंयथोक्तंस्यात्पदपंचकमेवहि|| ७७ ||
यस्तामविद्वानित्यत्रह्यनुस्वारागमोभवेत्||
अनार्षेनैवविज्ञेयोऽप्यकारादीतिसंग्रहः || ७८ ||
द्यौरहनीइतितुयन्निमित्तंदृश्यतेत्रवै||
णत्वंस्याद्भिन्नदेशयस्थत्वाच्चैवनविद्यते || ७९ ||
अश्वाजन्यग्नयश्चैवचाध्वर्योऽपोअथोतथा||
श्रुतिग्रहणसामर्थ्यादात्रेयेणापिभाषितम् || ८० ||
यदक्षरांगवर्णाश्चद्विविधापदसंहिता||
इयंनानापदोक्तेवह्युच्यतेपंचसंहिता || ८१ ||
व्याख्यानम्||
स्पष्टोर्थः || ८१ ||

अथफलश्रुतिः||
संहितांचपदंचापिक्रमंचैवजटांपठन्||
लक्षणज्ञस्तदाप्नोतिब्रह्मङ्ञानंहिशाश्वतम्||
संहितापाठमात्रेणयत्फलंप्रोच्यतेबुधैः||
पदेतुद्विगुणंविन्द्यात्क्रमेतुचचतुर्गुणम्||
वर्णक्रमेशतगुणम्जटायांतुसहस्रकम्||
तथाचगौडपुराणे||
विद्यानामुत्तमाविद्यावेदविद्यासमीरिता||
अथस्तद्दातुरस्त्येवलाभस्वर्गापवर्गयोः||
विद्यानांचपराविद्याब्रह्मविद्यासमीरिता||
अतस्तद्दानतोराजन्सर्वदानफलंलभेत्||
तथादेवीपुराणे||
वेदएवद्विजातीनांसाधनंश्रेयसःपरम्||

ततस्स्वाध्यानाभ्यासात्परम्ब्रह्माधिगच्छति || १ ||
तमेवशीलयेत्प्राज्ञःशिष्येभ्यस्तंप्रदापयेत्||
तदभ्यासप्रदानाभ्यांतत्त्वंब्रह्माधिगच्छति || २ ||
योनधीत्यद्विजोवेदानन्यत्रकुरुतेश्रमम्||
सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयः || ३ ||
वेदविद्याविहीनस्यविद्याजालंनिरर्थकम्||
कण्ठसूत्रविहीनायाःकामिन्याभूषणंयथा || ४ ||
आशिक्षितानांवेदेषुशास्त्राभ्यासोनिरर्थकः||
किमस्त्यनुपवीतस्यवाजपेयादिभिर्मखैः || ५ ||
तथाचभविष्योत्तरपुराणे|
अपुत्रोलभतेपुत्रमधनोलभतेधनम्|
वेदाध्ययनसंयुक्तःपरेब्रह्मणिलीयते|| १||
अथयजुर्वेदस्वरूपमाह|
यजुर्वेदःपिङ्गलाक्षःकृशमध्योबृहद्गलः||
बृहत्कपोलःकृष्णाङ्घ्रिस्ताम्रःकाश्यपगोत्रजः||
सभापर्वणि||
कृत्वापाठक्रमंचैवयजुर्भिर्निर्मलस्वरैः||
जटौपदविभागज्ञैरुच्यमानानेकशः|| १ ||
अनुशासनिकपर्वणि
संहितायां च सर्वस्यांस्थितस्योपस्थितस्यच||
पदद्वयक्रमस्यापिजटायाश्चसपारगः|| १ ||
योजटामात्रविद्ब्रह्मासन्धिज्ञोविष्णुरुच्यते|
ईश्वरःसर्वसन्धिज्ञइत्येवर्षिभिरीरितम्|| २ ||
इति जटामणि स्समाप्ता
यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं तुयद्भवेत्|
तत्सर्वं क्षम्यतांदेव नारायणनमोस्तुते||
ओम्तत्सत्श्रीकृष्णार्पणमस्तु